

УДК 343.4

Ольга Вакулик,

канд. юрид. наук,

доцент кафедри криміналістики та судової медицини

Національної академії внутрішніх справ

НАСИЛЬСТВО ЯК СПОСІБ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ПРАВОСУДДЯ

У статті на підставі розгляду наукової літератури з кримінального права проаналізовано позиції науковців щодо поняття способу вчинення злочинів, розглянуто його ознаки. Розкрито сутність насильства, визначено його поняття з кримінально-правової точки зору, встановлено ознаки як способу вчинення злочинів проти правосуддя. Особливу увагу приділено фізичному та психічному насильству, а також обману, які є найбільш типовими способами вчинення злочинів проти правосуддя.

Ключові слова: злочини проти правосуддя, спосіб вчинення злочину, насильство, ознаки, боротьба і попередження злочинності.

Постановка проблеми. Лише за умови дотримання прав і свобод людини й громадянина можливий розвиток демократичного суспільства. Однією з основних функцій будь-якої держави є правосуддя, що вирішує завдання з підтримки законності та правопорядку. Водночас саме правосуддя і відносини, що складаються в процесі його здійснення, підлягають правовій охороні.

Сьогодні кількість кримінальних правопорушень, учинених у вищевказаній сфері, має тенденцію до збільшення. Тому надзвичайно складним є кримінологічний аналіз проблем злочинності проти правосуддя у порівнянні з аналізом загальнокримінальної злочинності через багатofакторну структуру детермінації цих злочинів. Оцінювання реального рівня злочинності проти правосуддя ускладнене високим рівнем її латентності.

Істотно впливають на характеристику поведінки учасника провадження, який вчинив злочин проти правосуддя, способи використання ним своїх прав та виконання обов'язків у цьому конкретному провадженні. В окремих випадках у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) встановлена кримінальна відповідальність особи, яка не є учасником провадження, але вчинила злочин проти правосуддя (статті 377–379 КК України) [1].

Особу злочинця також характеризує вибір способу вчинення злочину проти правосуддя. У процесі відновлення події кримінального правопорушення важливо встановити, яким чином було досягнуто злочинного результату. Від цього залежить виявлення особи, яка могла вчинити злочин, а також побудова ефективної системи протидії злочинам у сфері правосуддя в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Більша частина робіт у юридичній літературі присвячена дослідженню кримінально-правових та кримінологічних аспектів злочинів проти правосуддя. Проблему протидії зазначеним злочинам вивчали різні фахівці в галузі кримінального права та інших юридичних наук, зокрема, питання встановлення способу вчинення злочинів проти правосуддя досліджували як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: П.П. Андрушко, М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, А.М. Бойко, І.С. Власов, С.Є. Дідик, О.М. Ігнатів, І.М. Кабашний, О.О. Кваша, С.О. Книженко, О.М. Костенко, В.Н. Кудрявцев, Я.М. Кульберг, Л.В. Лобанова, С.С. Мірошніченко, В.О. Навроцький, Н.А. Носкова, М.А. Неклюдов, О.М. Овчаренко, В.І. Осадчий, М.І. Панов, Н.П. Пономарьова, Ш.С. Рашковська, В.І. Тютюгін, І.М. Тяжкова, І.М. Черних, Р.Д. Шарапов, М.В. Шепітько та ін. Однак натепер серед науковців немає єдності поглядів навіть щодо змісту самого терміна «спосіб вчинення злочину». Чимало питань виникає й щодо кримінально-правової сутності насильства як способу вчинення злочину.

Метою статті є визначення поняття насильства як кримінально-правової категорії, а також притаманних йому ознак як способу вчинення злочинів проти правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Обов'язковим та основним конструктивним елементом будь-якого складу злочину є його об'єктивна сторона. У теорії кримінального права під об'єктивною стороною злочину розуміється його зовнішня сторона (зовнішнє вираження), що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією

або бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами вчинення злочину [2, с. 111].

Значення цього елемента складу злочину:

1) є підставою кримінальної відповідальності (особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише у разі встановлення усіх ознак об'єктивної сторони вчиненого ним діяння);

2) обов'язкові та факультативні ознаки об'єктивної сторони визначають найважливіші показники суспільної небезпеки злочину (характер діяння, спосіб його вчинення, місце, час, обстановка вчинення злочину, тяжкість суспільно небезпечних наслідків), що враховуються законодавцем насамперед під час вирішення питання про криміналізацію тих чи інших діянь, а також дозволяють суду в кожному конкретному випадку правильно визначити ступінь тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням цього призначити справедливе покарання, що відповідає вчиненому;

3) відіграє важливу роль для кваліфікації злочину (надає можливість встановлювати інші елементи й ознаки складу злочину – об'єкт, якому заподіюється шкода певним злочином, відповідну форму вини, мотив, мету злочину, які не завжди вказуються в диспозиціях статей Особливої частини КК України) та розмежування злочинів (відмежування злочинних діянь від незлочинних).

Як слушно зазначив М.В. Шепітько, «від формулювання злочину в законі залежить і момент визнання його закінченим, а саме у злочинах із формальним складом – з моменту вчинення діяння, яке описано в законі; у злочинах з матеріальним складом – з моменту настання суспільно небезпечних наслідків. Отже, вирішення питання обґрунтування необхідності класифікації складів злочинів на матеріальні та формальні зумовлює подальший поділ ознак об'єктивної сторони складу злочину на обов'язкові та факультативні. Для злочинів з матеріальним складом обов'язковими ознаками є суспільно небезпечне діяння, суспільно небезпечні наслідки, причинно-наслідковий зв'язок між суспільно небезпечними діяннями та наслідками. Для злочинів із формальним складом обов'язковою ознакою є лише суспільно небезпечне діяння. Усі інші ознаки є факультативними» [3, с. 68–69].

Найбільше юридичне значення серед усіх факультативних ознак об'єктивної сторони складу злочину має спосіб його вчинення, тобто певний метод, порядок і послідовність

рухів, прийомів, що застосовуються особою для вчинення злочину [4, с. 178].

Відповідно до ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) [5] спосіб вчинення кримінального правопорушення включений до обов'язкової обставини, що підлягає доказуванню, та дає можливість виявити інші ознаки й елементи складу будь-якого кримінального правопорушення, впливає на формування їх кваліфікованих складів.

У криміналістичному значенні поняття «спосіб» є ширшим, ніж у кримінально-правовому, оскільки характеризує не лише суспільно небезпечне діяння, вказане у диспозиції статті КК України, але й усю злочинну діяльність. При цьому вчинення кримінального правопорушення може характеризуватися не одним, а комплексом способів (названих або не названих у складі того чи іншого правопорушення).

Цікавою є думка М.І. Єнікеева, який характеризує спосіб вчинення як систему прийомів, дій, операційних комплексів, зумовлених метою і мотивами дій, психічними і фізичними якостями особистості, в яких виявляються психофізіологічні і характерологічні особливості людини, її знання, вміння, навички, звички і ставлення до різних проявів дійсності. Вчений підкреслює, що для кожного злочину існує свій системний «набір», комплекс дій і операцій [6, с. 105].

Особи, які вчиняють насильницькі злочини, вважають, що найефективнішим та єдином можливим способом досягнути поставленої мети – відстояти свої інтереси у конкретній конфліктній ситуації або задовольнити потреби – є застосування насильства (фізичного та/або психічного). При цьому вважають, що використання правомірних способів розв'язання гострих проблемних ситуацій у міжособистісних стосунках є безглуздом і негідним.

Такий спосіб реалізації злочинного наміру характеризує не лише об'єктивну сторону складу кримінального правопорушення, але й вказує на специфічну спрямованість особистості злочинця, що враховується для визначення суспільної небезпечності кожного окремого діяння та призначення відповідного покарання.

Заподіяння тілесних ушкоджень є найбільш поширеним способом вчинення насильницьких злочинів. Побої не становлять особливого виду ушкоджень та характеризуються заподіянням багаторазових ударів [7]. Мучення (заподіяння мук) – вчинення тривалих за часом і безперервних у своїй змістовній сукупності умисних діянь, що позбавляють потерпілого необхідних при-

родних умов його життєдіяльності (їжі, пиття, тепла тощо) або залишають його в шкідливих для здоров'я умовах тощо, у силу чого заподіюють йому фізичний біль. Мордування – багаторазове та/або тривале спричинення болю: щипання, шмагання, нанесення численних, але невеликих ушкоджень тупими чи гостро колючими предметами, застосування термічних факторів та інші аналогічні дії. Слід зазначити, що на відміну від побоїв, під час яких винною особою використовуються механічні фактори зовнішнього середовища (дія кінетичної енергії якого-небудь предмета), мучення та мордування може здійснюватися з використанням дії фізичних факторів зовнішнього середовища (дія високих чи низьких температур, підвищеного і зниженого барометричного тиску, ушкодження електричним струмом, вплив різними видами променистої енергії, дії тощо). Тортури – насильницькі дії, що мають характер побоїв, мордування або мучення, спосіб вчинення яких характеризується більшою тривалістю у часі та/або витонченим поєднанням зазначених форм фізичного насильства між собою та/або з різними формами психічного впливу на потерпілого. Знуцання – цинічне приниження гідності та ганьблення честі потерпілого. Глумління являє собою найбільш гостру (тяжку) форму знущання, що характеризується винятковим цинізмом вчинюваних дій. Також типовими формами реалізації насильницького способу вчинення злочину є різного роду погрози (вбивством, застосуванням фізичної сили, позбавленням волі, притягненням до кримінальної відповідальності, поширенням різних відомостей, пошкодженням або знищенням майна, підпалом, позбавленням матеріального забезпечення тощо); примус; образа, залякування; наклеп тощо [8, с. 93–94].

Варто зауважити, що побудова класифікації злочинів проти правосуддя за способом їх вчинення необхідна для законотворчої та правозастосовної діяльності. При цьому на визначення оптимальних засобів протидії злочинам у вказаній вище сфері здатне вплинути вивчення способів їх вчинення.

Отже, спосіб вчинення злочинів проти правосуддя може характеризувати:

- а) дію (активну поведінку) особи (злочинця);
- б) бездіяльність (пасивну поведінку) особи (злочинця).
- в) вказівку на окремий прийом, метод (або їх систему) вчинення злочину, що є типовим для характеристики дії особи (злочинця). Відповідно до цього можна виділяти такі типи поведінки осіб (злочинців) залежно від способу вчинення злочину та ціни, якою

учасник кримінального судочинства бажає досягти злочинного результату проти або замість здійснення правосуддя в конкретному провадженні: насильницький (пов'язаний із посяганням на життя і здоров'я); шахрайський (пов'язаний із застосуванням обману); інформативний (пов'язаний із впливом на суб'єкта або інформаційні системи).

Найбільш характерними способами вчинення злочинів проти правосуддя є застосування фізичного або психічного насильства, а також обману. Існує й ряд інших способів, що впливають зі змісту окремих норм КК України (інформаційний спосіб (усне, письмове, публічне розголошення відомостей) – завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину, завідомо неправдиве показання тощо).

Ми погоджуємося з думкою М.В. Шепітько, що більшість злочинів проти правосуддя можуть бути вчинені за допомогою обману (8 складів), фізичного (7 складів) та психічного (6 складів) насильства. Часто конструкція складу злочину передбачає не тільки альтернативність діяння, а й альтернативність способу їх вчинення, що *de facto* свідчить про ускладненість складу і можливість його розчленування на окремі склади. Так само ускладненість складу злочину виявляється на використанні злочинцем і комплексу способів вчинення злочину проти правосуддя, які зазначені або не зазначені безпосередньо у відповідному складі злочину [9, с. 333].

Розглянемо більш детально такий спосіб вчинення злочинів проти правосуддя, як насильство.

Відповідно до норм Особливої частини КК України насильство є способом вчинення значної кількості кримінальних правопорушень: від «класичних» злочинів проти життя та здоров'я (умисне вбивство, умисні тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, доведення до самогубства, побиї та мордування, катування, погроза вбивством) до злочинів, передбачених іншими розділами КК України.

Можлива як пряма вказівка у кримінальному законі на насильницький спосіб вчинення кримінального правопорушення, так і його розуміння, що впливає зі змісту самої кримінально-правової норми щодо вчинення кримінального правопорушення різними способами.

Як зазначає О.М. Ігнатів, законодавець, конструюючи насильницькі склади, застосовує як пряму термін «насильство», «фізичне насильство», «психічне насильство», «насильницькі дії», так й інші загальні терміни («завдання удару», «мордування», «катування», «погроза», «примус», «напад»,

«знуцання», «глумління», «тероризування» та ін.), а також терміни, що характеризують наслідки злочинного діяння («заподіяння смерті», «тілесне ушкодження», «особлива жорстокість», «особливе мучення», «фізичне страждання», «приниження гідності» та ін.). Крім того, для вираження насильницького способу вчинення злочину законодавець, формулюючи диспозиції відповідних норм, використовує словосполучення на кшталт: «шляхом», «способом», «з використанням», «поєднане із», «мають характер», «із застосуванням», «що супроводжується» та ін. Однак, використовуючи термін «насильство», законодавець не дає його тлумачення, а інші зазначені терміни доволі часто використовує досить непослідовно, допускаючи різне їх тлумачення або розкриваючи зміст одного терміна через інші, не розкриваючи при цьому зміст останніх [10, с. 144–145].

Таким чином, закріплення поняття «насильство», а також змісту відповідних суміжних термінів у вітчизняному кримінальному законодавстві сприятиме адекватній оцінці стану насильницької злочинності у нашому суспільстві відповідно до криміногенних реалій часу та дозволить уникнути багатьох помилок і свавілля під час кваліфікації відповідних діянь.

Спроби трактування насильства як кримінально-правової категорії неодноразово робились в юридичній літературі, проте, незважаючи на різноманіття думок науковців із цього приводу, здебільшого вони досягли єдності у визначенні таких ознак насильства:

- протиправність і суспільна небезпечність;
- умисний характер та активний характер поведінки;
- вплив на організм (тіло, психіку) іншої особи;
- вплив проти її волі;
- заподіяння шкоди здоров'ю або життю людини.

Отже, під насильством як способом вчинення злочинів проти правосуддя слід розуміти умисний та активний (пасивний) характер поведінки особи (осіб), що посягає на встановлену законом діяльність суду і його органів, шляхом застосування фізичного впливу на організм людини та його функції з використанням матеріальних факторів зовнішнього середовища (механічних, фізичних, хімічних і біологічних) та/або психологічного впливу, що вчиняється всупереч або поза її волі, здатний заподіяти смерть, фізичну та/або психічну травму, а також обмежити свободу волевиявлення або дій людини у досягненні цілей правосуддя.

На підставі аналізу різноманітних наявних підходів науковців можна констатувати, що істотними ознаками насильства як способу вчинення злочинів проти правосуддя є:

- 1) умисна, протиправна дія (бездіяльність);
- 2) пов'язане з фізичним та/або психічним впливом на потерпілого;
- 3) може заподіяти шкоду потерпілому (смерть, фізичну та/або психічну травму) та обмежити його свободу волевиявлення чи дій;
- 4) здійснюється проти або поза волею потерпілого;
- 5) виступає засобом досягнення мети та/або метою.

Визначаючи форми здійснення психічного та/або фізичного насильства в кожному конкретному кримінальному правопорушенні, вчиненому проти правосуддя, слід враховувати постійний розвиток суспільства і технічного прогресу, оскільки виникають дедалі новіші способи впливу на функціональну діяльність мозку.

Висновки

Підсумовуючи вищевказане, звернемо увагу, що для подальшої розробки ефективних заходів попередження злочинності і боротьби з нею у сфері правосуддя необхідно розробити механізми виявлення таких злочинів.

На наш погляд, класифікація злочинів проти правосуддя за способом їх вчинення (шляхом обману, фізичного та/або психічного насильства) дозволяє сформулювати загальні підвидові методики їх розслідування та судового розгляду справи. При цьому виникає необхідність у наданні рекомендацій, певних роз'яснень правозастосувачам щодо особливостей відповідного складу кримінального правопорушення.

Так, потребує особливої уваги слідчого, прокурора, захисника, судді, які здійснюють свої функції у сфері правосуддя, викриття обману (активного, пасивного або змішаного). Воно має певну специфіку, тому до фіксації інформації необхідна її перевірка, а також даних (об'єктивних та суб'єктивних), алібі, встановлення наявності чи відсутності обмови або самообмови. Крім цього, варто акцентувати увагу учасників судочинства на попередженні про кримінальну відповідальність за надання неправдивої інформації.

Інші особливості має застосування насильства (фізичного, психічного), що пов'язане з наявністю фізичних та психологічних травм потерпілого, необхідністю виявлення його зв'язку зі сферою правосуддя, перевіркою версій.

Таким чином, подальше дослідження насильства як способу вчинення злочинів проти правосуддя та інших способів (відповідно до їх класифікації) дозволить розробити ефективні заходи попередження злочинності і боротьби з нею у цій сфері, яка (злочинність) стає дедалі латентною.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
2. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 456 с.
3. Шепітько М. В. Кримінальна відповідальність за завідомо неправдиве показання : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 246 с.
4. Митрофанов І. І. Загальна частина кримінального права України: навч. посібник. Одеса: Фенікс, 2015. 576 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012

№ 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

6. Еникеев М. И. Юридическая психология : учебник для вузов. Москва : Изд. группа НОРМА-ИНФРА, 2001. 517 с.

7. Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0255-95>.

8. Моніторинг незаконного насильства в органах внутрішніх справ України (2004–2011 рр.) / кол. авт.: Мартиненко О.А., Кобзін Д.О., Черноусов А.М., Шейко Р.В., Ігнатів О.Н., Батчаєв В.К. Харків : Харківський інститут соціальних досліджень. Права людини, 2011. 180 с.

9. Шепітько М. В. Спосіб вчинення злочину як ознака складу злочинів проти правосуддя. *Форум права*. 2015. № 4. С. 330–335. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_4_57.

10. Ігнатів О. М. Насильство як спосіб вчинення злочину: поняття та сутність. *Форум права*. 2010. № 3. С. 144–151. URL: http://papers.univ.kiev.ua/1/ukrainoznavstvo/articles/tsurkan-m-political-and-legal-settlement-of-violent-displays-on-the-modern-stag_19490.pdf.

В статье на основании рассмотрения научной литературы по уголовному праву проанализированы позиции учёных относительно понятия способа совершения преступлений, рассмотрены его признаки. Раскрыта сущность насилия, определено его понятие с уголовно-правовой точки зрения, установлены его признаки как способа совершения преступлений против правосудия. Особое внимание уделено физическому и психическому насилию, а также обману, которые являются наиболее типичными способами совершения преступлений против правосудия.

Ключевые слова: преступления против правосудия, способ совершения преступления, насилие, признаки, борьба с преступностью, предупреждение преступности.

In the article, on the basis of consideration of scientific literature on criminal law, the scientists' positions on the concept of the method of committing crimes are analyzed, its features are considered. The essence of violence is revealed, its concept is defined from the criminal law point of view, signs are established as a way to commit crimes against justice. Special attention is paid to physical and mental violence, as well as to deception, which are the most typical methods of committing crimes against justice.

Key words: crimes against justice, method of committing a crime, violence, signs, struggle and prevention of crime.